

УДК 37

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2022.85.4>

С. М. Івах

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

І. Л. Паласевич

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ У ВИХОВАННІ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті висвітлено специфіку сприйняття творів художньої літератури старшими дошкільниками (сприймають зміст художнього твору усвідомлено, розуміють його моральний сенс, розрізняють художній образ та дійсність, визначають мовленнєві засоби виразності, емоційно переживають події зображені у творі, правильно оцінюють дії та вчинки героїв твору, порівнюють їх зі своєю поведінкою) та обґрунтовано значення художньої літератури у вихованні культури їхньої поведінки. Наголошено, що саме літературні твори розкривають дошкільникам складність взаємин між людьми, розмаїття людських характерів, особливості тих або інших переживань, описують приклади дотримання норм культури поведінки, котрі діти можуть використовувати як зразки для наслідування у повсякденному житті.

Обґрунтовано ефективність застосування під час роботи з твором художньої літератури морально-етичних бесід за його змістом, що визначається формуванням у старших дошкільників: узагальнених уявлень про моральні цінності особистості, засвоєнням категорій суспільної моралі, уявлень про особистісні моральні чесноти; умінь правильно оцінювати свої вчинки та вчинки інших згідно з законами суспільної моралі; усвідомленої необхідності у дотриманні правил культури поведінки у соціумі; мотивації до позитивних моральних вчинків. Доведено доцільність використання під час морально-етичних бесід таких прийомів, як розв'язання моральних завдань, використання розповідей-загадок, елементів драматизації, написання листа літературному герою та ін. Зазначено, що всі ці засоби дають можливість старшим дошкільникам не тільки краще ознайомитися із суспільно-прийнятними нормами поведінки, а й викликають у дітей бажання стати кращими, мотивують до доброзичливої, гуманної соціальної взаємодії, до позитивних безкорисливих вчинків.

Ключові слова: культура поведінки, норми поведінки, художня література, літературний герой, морально-етичні бесіди, діти старшого дошкільного віку.

Постановка проблеми. Зміни, які відбуваються сьогодні в Україні: перебудова політичних, соціальних та економічних відносин, поступовий перехід до демократизації всіх сфер суспільного життя – зумовлюють радикальні педагогічні інновації змісту й умов виховання особистості.

Багато сучасних освітян, на жаль, розуміють моральне виховання не стільки як систему взаємозв'язаних елементів розвитку особистості, скільки як формування набору конкретних якостей, незалежно від логіки усього педагогічного процесу, від специфіки навчального середовища, яке, власне, і є тлом формування культури поведінки дітей.

Досвід підтверджує: недооцінка так званої зовнішньої культури призвела до того, що наше суспільство гостро відчуває дефіцит вихованості,

невміння людей цінувати, поважати, берегти один одного у повсякденному житті.

Слід зробити підходи до виховання культури поведінки, етикету більш демократичними, позбавити їх надмірної ускладненості, вигадливості, надавши їм більше природності й доцільності. Акумуляючи попередній досвід, нинішнє покоління молоді має навчитися поводитися не тільки раціонально й гарно, а й морально. Сучасна соціально-педагогічна ситуація в нашій країні спонукає освітян до оновлення змісту поняття «культура поведінки», що має ґрунтуватися на новій гуманістичній філософії, котра проголошує людину найвищою цінністю. Таке ставлення до особистості, в тому числі й до культури її поведінки, неможливо забезпечити без опори на багаті духовні традиції українського народу, котрими

така багата історія України, без високої вимогливості до себе та інших.

Тож природно, що сьогодні вітчизняна педагогіка концентрує свої зусилля на перетворенні моральних суспільних ідеалів в особистісні цінності, на формуванні у кожної дитини позитивного «образу –Я», готовності самостійно приймати моральні рішення та відповідно діяти, наслідуючи у своїй поведінці високі моральні ідеали. Іншими словами, освітянам необхідно не лише надати дітям певні знання, а й прищеплювати їм практичні вміння й навички, у т. ч. й у сфері культури поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема виховання культури поведінки особистості широкодосліджується у психолого-педагогічній літературі. Основними напрямками наукових студій в означеній царині є: розвиток моральних переконань школярів (М. Боришевський, М. Гуриченко); формування культури взаємин дітей дошкільного і молодшого шкільного віку (А. Гончаренко, В. Киричок, Н. Хіміч, О. Яницька); вплив соціальних емоцій на поведінку дітей зазначеного віку (С. Бакуліна, Ю. Приходько, Т. Шевчук, М. Яновська); виховання культури спілкування дошкільників і молодших школярів (Г. Лаврентьєва, С. Хаджирадева); естетичні аспекти культурної поведінки (М. Волос, В. Дружинін, І. Зязюн, А. Федь); залучення дітей дошкільного віку до світу загальнолюдських цінностей у категоріях добра та справедливості (Р. Буре, В. Нечаєва, Т. Пономаренко); виховання соціальних емоцій, якостей взаємин (Л. Артемова, Н. Дятлова, І. Княжева, О. Кононко, В. Павленчик); формування готовності до сприймання моральних норм (захоплення, переживання, осмислення, усвідомлення) (Н. Горопаха); прищеплення дошкільникам позитивного емоційного ставлення до моральних норм та правил поведінки (Л. Артемова, В. Білоусова, А. Богущ, М. Заячківська, Л. Островська, Т. Поніманська).

Попри таку широку наукову опрацьованість проблем виховання культури поведінки особистості, питання використання у цьому процесі художньої літератури вивчене недостатньо, що й зумовило вибір теми нашої наукової розвідки. Її метою є обґрунтування ефективності використання художньої літератури як засобу виховання культури поведінки у дітей старшого дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Дошкільний вік є періодом початкового ознайомлення зі світом художньої літератури, її ідеалами й цінностями, часом формування у дитини потреби у спілкуванні із творами мистецтва. Як слушно зауважує А. Богущ, «...літературний твір, пробуджуючи мислительний процес за допомогою слова, тобто відвернення від безпосереднього чуттєвого сприйняття, водночас забезпечує багат-

ство чуттєвого сприйняття, конче необхідного для мислення дитини раннього віку» [1, с. 176]. Дослідниця наголошує на притаманному художньому твору т. зв. «чуттєвому образі», який, на її думку, дає змогу дітям краще розуміти сюжетну лінію й основні ідеї твору.

На єдності чуттєвого та мисленнєвого у сприйнятті художнього твору акцентувала також і Є. Фльорина. Вона довела, що, сприймаючи на слух художній твір, дошкільник не тільки пасивно запам'ятовує його зміст, а й проявляє пізнавальну активність до подій, описаних у ньому, співпереживає його героям тощо [1, с. 174].

Аналізуючи особливості сприймання художніх творів дітьми старшого дошкільного віку, науковці О. Запорожець, Н. Карпінська, О. Кубасова відстежили в останніх наявність т. зв. інтелектуально-оцінного сприйняття, якому притаманне вміння аналізувати, узагальнювати та здійснювати контроль-оцінні дії на основі певного життєвого і читацького досвіду. Відомі психологи Л. Божович, О. Леонт'єв, Г. Люблінська констатують виникнення у старших дошкільників нової форми самосвідомості, що уможливорює адекватне сприйняття подій і явищ, у яких вони не брали безпосередньої участі [1, с. 173].

Взаємозв'язок між змістом художнього твору й життєвим досвідом дошкільників у виразно у дослідженнях Н. Гавриш. Вона зокрема зазначає: «Сила враження при слуханні літературного твору залежить від рівня розвитку естетичного сприйняття, яке розвивається в повній мірі пізніше, а в дошкільному дитинстві закладаються перші передумови для цього сприймання» [3, с. 230].

Велике значення для розуміння змісту художнього твору має зацікавленість дітей ним. Якщо дітей зацікавили сюжет і події, то відповідно і герої твору стають ближчими до них, більш зрозумілими. Тому дошкільники охоче відстежують усі події, аналізують їх, співпереживають героям, і ті почуття є усвідомленими. На основі емоційного сприйняття художніх творів діти вчаться розуміти й осмислювати події та явища навколишньої дійсності.

Зазначимо, що старшим дошкільникам притаманне значно глибше й ширше сприйняття художньої форми літературного твору. Вони вже можуть відрізнити прозові і віршовані жанри за ритмічністю, мелодійністю й іншими характерними ознаками; легко й охоче запам'ятовують вірші, самі римують. Уміння розрізнити художню форму безпосередньо впливає на розвиток емоційної чутливості, їхніх естетичних смаків та уподобань.

Ілюстративним є факт тривалих наукових дискусій між відомими психологами й педагогами стосовно специфіки сприймання дітьми старшого дошкільного віку змісту художніх творів. Зокрема Ж. Піаже наголошував на пасивному характері

означеного процесу. Він писав, що «... дошкільникам властивий егоцентризм, небажання й невміння стати на точку зору інших, вони не можуть зрозуміти мотиви і вчинки героїв» [3, с. 231]. Натомість А. Богуш, О. Запорожець, Н. Карпінська та ін., навпаки, доводять наявність у старших дошкільників активного сприймання художнього твору під час його слухання. Скажімо, діти часто переривають розповідь, намагаються втрутитися в події, які розгортаються у творі, запитують, з'ясовують незрозуміле, прагнуть допомогти героям.

Зазвичай дошкільники, сприймаючи й аналізуючи образи героїв художніх творів, зразу класифікують їх на позитивних та негативних, схвалюють поведінку перших, засуджують учинки других. Тобто у старших дошкільників уже сформована активна особистісна позиція стосовно літературного твору.

Вважаємо, що активне сприймання художнього твору, співпереживання його героям є своєрідним «регулятором» поведінки дитини старшого дошкільного віку. Під час читання творів художньої літератури у дітей старшого дошкільного віку формується вміння об'єктивно оцінювати вчинки й поведінку їх героїв.

Дослідниками Н. Виноградовою, Н. Карпінською, Л. Славіною доведено, що діти старшого дошкільного віку вже можуть сприймати мораль художнього твору. Зокрема, Л. Славіна з'ясувала, що діти переддошкільного й молодшого дошкільного віку вже вміють дати елементарну оцінку моральних якостей і вчинків героїв, хоч вона ще доволі узагальнена й однотипна на кшталт «хороший», «поганий».

Як зазначає Н. Гавриш, формування основ моральності, засвоєння дітьми моральних понять започатковується у дошкільників 4–5-річного віку, які вже можуть оцінити вчинки, взаємини героїв, користуючись такими моральними категоріями, як «добре» – «погано», «хороший» – «поганий». До слова, діти дуже критично ставляться до негативних героїв та їхніх дій [4, с. 13].

Цю думку підтримує і А. Богуш, наголошуючи на правильності оцінки героїв художніх творів дітьми аналізованої вікової категорії. Дослідниця твердить, що діти, як правило, зіставляють поведінку героя твору із власною (у схожій ситуації) чи з поведінкою своїх однолітків. Старші дошкільники вже можуть давати оцінки вчинків товаришів на основі аналогії з героями творів художньої літератури («хитра, як лисичка», «впертий, як осел» тощо). І ці моральні оцінки є усвідомленими.

Завдяки внутрішній активності, емоційному сприйняттю змістових характеристик художнього твору діти дошкільного віку розуміють його мораль. Назовні це вміння проявляється за допомогою жестів, міміки та певних висловлювань і реплік.

Процес сприймання дітьми творів художньої літератури є послідовним, цілісним процесом зі своїм розвитком та динамікою і відбувається поступово, згідно із загальним психічним розвитком дитини.

Ось як Н. Гавриш описує специфіку такого процесу: «Щоб правильно зрозуміти художній твір, дитина має ставитися до нього як до образу, як до зображення реальних подій і явищ. Реальна основа слугує для дитини підґрунтям у перших естетичних оцінках художнього твору» [4, с. 13].

Сприйняття старшими дошкільниками змістових характеристик художніх творів зумовлене і прямо залежне від розвитку у них мисленнєвих процесів, уяви і фантазії, життєвого досвіду, їхнього ставлення до реального життя. З огляду на це, дошкільників потрібно вчити сприймати словесні образи через засоби художньої виразності, використані у творі.

Науковці увиразнюють тісні взаємозв'язки між розвитком психічних процесів дитини, її знаннями про навколишній світ та художньо-естетичним сприйняттям творів художньої літератури, яке охоплює кілька певних стадій. Зокрема, молодший дошкільник у своєму сприйманні художнього твору може опиратися тільки на свій небагатий життєвий досвід та знайомі літературні твори. У дитини середнього дошкільного віку вже виникають реалістичні тенденції, які уможливають засвоєння своєрідних правил казкової фантастики. Старший дошкільник у зв'язку з певними змінами в його мотиваційній сфері вже може усвідомлювати головну ідею твору, установлювати причинно-наслідкові зв'язки між мотивами й вчинками головних героїв [1, с. 178].

У цьому контексті педагогам дуже важливо художні твори та методику їх опрацювання з дітьми. Вихідною позицією при цьому вважають вікові особливості, мету й завдання вихователя.

Сучасні вітчизняні науковці А. Богуш, Н. Гавриш, Т. Котик визначили певні критерії добору художніх творів для читання дітям старшого дошкільного віку:

- ідейна спрямованість книги (наприклад, моральна зовнішність героя);
- висока художня майстерність, літературна цінність (критерієм художності вважають єдність змісту твору та його форми);
- доступність літературного твору, відповідність віковим і психологічним особливостям дітей (ураховуються специфіка уваги, пам'яті, мислення, інтересів, їх життєвого досвіду);
- сюжетна цікавість, простота і ясність композиції;
- конкретні педагогічні завдання» [2, с. 192].

Щодо ролі вихователя у сприйнятті дітьми художнього твору, то, на думку А. Богуш, вона полягає не у нав'язуванні вихованцям своєї

думки, а у тактовному спонуканні до розмірковування над його сюжетною лінією, подіями й учинками героїв. Дослідниця наголошує: «Оскільки при слуханні казки дитина все забуває і у глибині свого духовного єства створює чарівне царство, де кожна мрія може здійснюватися, то вихователю слід дуже обережно поводитися поряд з уявним казковим світом, добирати привабливі форми обговорення уявлень і вражень, давати дитині матеріал, який сприяв би розвитку почуття краси в усіх її виявах» [1, с. 179].

Не менш важливими є й методи, які використовує вихователь під час роботи з літературним твором. Фахівці підкреслюють особливу ефективність етичних бесід, упродовж яких діти легко засвоюють основи культури поведінки, вчать правил моральної взаємодії з іншими (дорослими та дітьми), набувають досвіду аналізу своїх учинків, а також умінь оцінювати поведінку інших [5, с. 22].

Наголосимо, що етичні бесіди доцільно проводити зі старшими дошкільниками відразу після ознайомлення їх зі змістом художнього твору. Оскільки діти прагнуть наслідувати дії позитивних героїв літературних творів, вихователям під час обговорення останніх необхідно спонукати дошкільнят до аналізу й оцінювання дій персонажів, з'ясування мотивів їхніх учинків. Саме обговоривши і зрозумівши сутність моральних чи аморальних дій героїв літературного твору, діти засвоюють прийняті в соціумі правила поведінки, норми ввічливого спілкування. Тому метою етичної бесіди вихователя з дітьми зразу після прочитання художнього твору є допомога дошкільникам у виявленні позитивних зразків моральності, формування потреби наслідувати їх у своїй життєдіяльності, визначення рис характеру, які треба засуджувати й усунути, аби не допустити їх розвитку у власній поведінці, ставленні до явищ, подій та інших людей. Ефективності етичних бесід за змістом художніх творів сприяє використання таких прийомів, як розв'язання моральних завдань, застосування розповідей-загадок, елементів драматизації, написання листа літературному герою тощо. Такі бесіди дають можливість вихователю пригадати разом з дітьми зміст твору, його сюжетну лінію, події, вчинки героїв, пояснити вихованцям правила моральної поведінки у соціумі, стимулювати бажання дотримуватися норм культури у своєму щоденному житті.

Важливо розуміти, що етична бесіда має узагальнюючий характер і базується на попередніх знаннях та уявленнях дітей. Ефективність її проведення залежить від попередньої підготовчої роботи вихователя. Ще один важливий момент, на якому слід наголосити, – це системність проведення бесід, присвячених певній тематиці. Потрібно розуміти, що їх ситуативне використання не дасть очікуваного результату.

Висновки. Вважаємо, що твори художньої літератури є вагомим засобом виховання культури поведінки у дітей старшого дошкільного віку. Саме з них дитина дізнається про закономірності функціонування навколишнього світу, про основи побудови взаємин з іншими (дорослими й однолітками), про правила і прийняті в суспільстві поведінкові норми тощо. Художнє слово постає своєрідним інструментом для ілюстрування явищ, подій, стосунків, для формування у дітей дошкільного віку відповідних уявлень про культуру поведінки та умінь сприймати, аналізувати, розуміти та оцінювати себе та інших людей.

У статті наголошено на тому, що дітям старшого дошкільного віку властиве свідоме сприймання змісту твору художньої літератури, а це включає розуміння його морального смислу, вміння розрізнати художній образ та явища дійсності, здатність до розуміння мовленнєві засобів виразності, художнього зображення дійсності. Літературні твори впливають не тільки на свідомість дитини старшого дошкільного віку, а й на її відчуття та вчинки, ознайомлюють із суспільноприйнятими моральними нормами, викликають бажання дитини стати кращою, мотивують до доброзичливої, гуманної поведінки в соціумі, до позитивних безкорисливих учинків.

Із метою формування у старших дошкільників гуманних почуттів і етичних уявлень, які діти мають реалізувати в житті та діяльності, вихователі і мають викорисовувати твори художньої літератури. При цьому важливо правильно підібрати їх, а також методику роботи з ними. Прищеплення старшим дошкільникам моральних цінностей на основі художньої літератури, перетворення високих моральних норм в особистісні переконання і принципи відбувається поступово. Художні твори сприяють виникненню у дітей емоційного ставлення до вчинків персонажів, а потім і реальних людей, котрі оточують дітей, та до власних дій. Отже на основі творів художньої літератури у дітей формуються етичні мотиви дотримання норм культури поведінки, якими вони надалі керуватимуться у своїх учинках. У цьому контексті вихователям доцільно практикувати проведення етичних бесід за змістом художніх творів, розв'язання моральних завдань, використання розповідей-загадок, елементів драматизації та ін.

Список використаної літератури:

1. Богуш А. Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у дошкільних закладах. Київ : Слово, 2010. 304 с.
2. Богуш А., Гавриш Н., Котик Т. Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у дошкільних навчальних закладах: підручник для студентів вищих навчальних закладів факультетів дошкільної освіти. Київ : Видавничий дім "Слово", 2006. 304 с.

3. Гавриш Н.В. Використання художньої літератури в мовленнєвій роботі з дошкільниками. *Теорія і практика сучасного естетичного виховання у контексті педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського*: зб. наук. пр. Полтавського державного педагогічного інституту. Полтава : ПДПІ, 1998. С. 229 – 233.
 4. Гавриш Н. В. Художня література в освітньому процесі: сучасні технології. *Дошкільне виховання*. 2011. № 2. С. 12–14.
 5. Желан А. Формування культури поведінки дітей дошкільного віку. *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2014. Вип. 45 (106). С. 20–24.
-

Ivakh S., Palasevych I. The use of works of fiction in the education of the culture of behavior in children of older preschool age

The article highlights the specifics of the perception of works of fiction by older preschoolers (perceive the content of a work of art consciously, understand its moral meaning, distinguish between an artistic image and reality, determine the means of expression, emotionally experience the events depicted in the work, correctly evaluate the actions and deeds of the heroes of the work, compare them with their behavior) and the importance of fiction in the education of the culture of their behavior is substantiated. It is emphasized that it is literary works that reveal to preschoolers the complexity of relationships between people, the diversity of human characters, the peculiarities of certain experiences, describe examples of compliance with cultural norms of behavior, which children can use as role models in everyday life.

The effectiveness of the use of moral and ethical discussions while working with a work of fiction is substantiated according to its content, which is determined by the formation of older preschoolers: generalized ideas about the moral values – of the individual, assimilation of the categories of social morality, ideas about personal moral virtues; the ability to correctly evaluate one's actions and the actions of others in accordance with the laws of social morality; the perceived need to observe the rules of the culture of behavior in society; motivation for positive moral actions. The expediency of using during moral and ethical conversations such methods as solving moral tasks, using stories-mysteries, elements of dramatization, writing a letter to a literary hero, etc. has been proven. It is noted that all these tools give older preschoolers the opportunity not only to better familiarize themselves with socially acceptable norms of behavior, but also cause children to want to become better, motivate them to benevolent, humane social interaction, to positive selfless actions.

Key words: culture of behavior, norms of behavior, fiction, literary hero, moral and ethical conversations, children of older preschool age.